

HOOFDSTUK 8

Besluit. De kern van het sociaal-cultureel vormingswerk

Danny Wildemeersch

voorzitter studiegroep Nieuwe Uitdagingen

Malle 1991 is achter de rug. Misschien wordt deze conferentie een nieuwe mijlpaal in het verhaal dat het sociaal-cultureel werk over zichzelf construeert. Ik hoop het en ik vermoed het. De effecten van dergelijk initiatief zijn niet onmiddellijk meetbaar. Toch zijn er signalen dat de conferentie nieuwe impulsen zal geven aan de toekomstige ontwikkelingen van het sociaal-cultureel vormingswerk. Het initiatief kwam niet uit de lucht gevallen. De conferentie was het resultaat van de vele vragen die steeds uitdrukkelijker werden gesteld binnen en buiten het werkveld. Ze was ook het gevolg van een nauwgezette voorbereiding door de studiegroep 'Nieuwe Uitdagingen' van het Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling en van het engagement van vele werkers achter de schermen. Ze sloot aan bij vele mondelinge en schriftelijke discussies die gedurende de jongste jaren werden gevoerd over de legitimiteit van het vormingswerk. Ze is ook ten dele het gevolg van de druk die de Vlaamse overheid uitoefent op de sector. Sinds enkele jaren wordt aangedrongen op een herziening en vereenvoudiging van de decreten.

Vele betrokkenen voelen aan dat het sociaal-cultureel werk zich momenteel in een cruciale fase van zijn ontwikkeling bevindt. De traditionele profilering en positionering zijn niet langer vanzelfsprekend. Nieuwe oriëntaties zijn noodzakelijk maar terzelfdertijd onzeker. We hebben te maken met wat Anthony Giddens (1991) een 'fateful moment' (beslissend moment) noemt. 'Fateful moments' zijn problematische momenten waarop beslissingen moeten worden genomen met verstrekkende gevolgen voor de toekomst. Men beseft dat men nieuwe wegen moet inslaan, dat men keuzes moet maken en dat men risico's moet nemen. Met zo'n beslissend moment wordt het sociaal-cultureel werk momenteel geconfronteerd. Ter ondersteuning van de te nemen beslissingen wil ik hieronder de discussie, zoals die tot nog toe werd gevoerd, nog

even samenvatten. Terzelfdertijd wil ik ook een keuze maken en een richting aangeven. Het maken van keuzes is nooit zonder risico's. Informatie en documentatie dragen er toe bij dat we diverse toekomstscenario's tegen elkaar kunnen afwegen, wat onze keuze rationeler kan maken. Maar dat volstaat niet. We moeten ons niet alleen afvragen hoe de toekomst er zal uitzien, maar ook wat we van de toekomst willen maken. Het karakteristieke van deze tijd is dat we niet (langer) over definitieve maatstaven lijken te beschikken om onze keuzes of onze toekomstprojecten te funderen. Dat ontslaat ons niet van onze opdracht om ons te verantwoorden. Integendeel, juist het besef van de kwetsbaarheid van onze keuzes dwingt ons ertoe om de dimensie van verantwoording een belangrijke plaats te geven in het vormingswerk. Hierin kunnen we, maar vooral, moeten we ons onderscheiden van educatief werk en welzijnswerk met volwassenen waarin 'aanpassing aan de veranderende maatschappelijke omstandigheden' het centrale credo is geworden.

8.1. Maatschappelijke veranderingen

Op het gevaar af van in herhaling te vervallen, wil ik hier toch nog even samenvatten tegen welke achtergrond van maatschappelijke veranderingsprocessen de discussie over de toekomst van het sociaal-cultureel werk zich momenteel afspeelt. Leirman heeft, in zijn bijdrage in deze bundel, op opmerkelijke wijze de vele structurele en culturele veranderingen en de erbij horende uitdagingen gethematiseerd. We leven in een wereld die ontzettend complex is geworden en ons voortdurend met nieuwe risico's confronteert. De wetmatigheden van de markteconomie lijken op mondiaal vlak allesoverheersend te worden, terwijl de weerstand van omvattende alternatieve maatschappijmodellen gebroken lijkt. Echter, de dwang van de markteconomie is niet zonder gevaren. De structurele werkloosheid blijft zorgen baren, zelfs in tijden van economische heropleving. Het perspectief van quasi-volledige tewerkstelling lijkt achterhaald. De markteconomie maakt niet alleen slachtoffers onder de mensen, maar bedreigt op indrukwekkende wijze onze natuurlijke omgeving. Ingrijpende milieumaatregelen dringen zich op, maar de overheid neemt op dat vlak nog te weinig verantwoordelijkheid. Milieu en markteconomie, en ook milieu en arbeid, staan op gespannen voet met elkaar. Op wereldschaal blijft de bevolking op onrustwekkende wijze stijgen. Zullen de komende generaties in staat zijn om deze explosieve bevolkingsgroei op te vangen, terwijl in de ontwikkelde landen van het noorden het aandeel van de actieve bevolking steeds kleiner wordt als gevolg van de vergrijzing?

Ook cultureel gesproken staan we voor vele uitdagingen. De gelijkberechtiging tussen mannen en vrouwen is momenteel verre van gerealiseerd, in het

gezin, op de arbeidsplaats, noch in de civiele samenleving. Daarenboven worden we in onze maatschappij volop geconfronteerd met nieuwe vragen omtrent gelijkberechtiging. De migranten kloppen aan onze deur en willen delen in onze relatieve welstand. Angstreflexen en racistische reacties geven aanleiding tot nieuwe spanningen in onze samenleving, op een moment dat we de conflicten tussen onze beide cultuurgemeenschappen nog niet eens treffelijk hebben geregeld. Daarenboven moeten we zowel op het werk als in de vrije tijd leren omgaan met nieuwe media. Het lijkt erop dat we met al deze veranderingen in een moeilijk te beheersen stroomversnelling zijn geraakt. Nieuwe vormen van achterstelling dienen zich aan; nieuwe maatregelen dringen zich op. De maatschappij wordt geconfronteerd met chronische risico's.

Binnen deze context moet het individu zichzelf zien te beredderen en verantwoordelijkheid opnemen. Hij wordt geconfronteerd met een veelheid aan keuzes op de markt, in het beroepsleven, in het culturele leven. Terzelfdertijd hebben omvattende verbanden die in het verleden individuen ondersteunden bij het maken van die keuzes, veel van hun aantrekkingskracht verloren. Vandaag de dag wordt van het individu verwacht dat het zelf, op reflexieve wijze, het eigen leven stuurt of de eigen biografie in handen neemt. Bij het maken van de eigen biografie staan geen definitieve antwoorden of oplossingen meer ter beschikking. Daardoor zijn ook de bestaansrisico's geïndividualiseerd. De gevaren en onzekerheden van het leven komen op de schouders terecht van alleenstaanden. 'Moderne individuen lijken losgeslagen atomen die in het 'vivere pericolosamente' hun ultieme levensbestemming zoeken' (Lacombe, 1992 : 12). Is dat het resultaat van de lange mars naar emancipatie waartoe ook het vormingswerk uitdrukkelijk een bijdrage heeft willen leveren? De twijfel hieromtrent groeit. Dat wordt duidelijk uit het intensieve debat over de (post-)moderniteit dat ook in het sociaal-cultureel werk is binnengeslopen. De bevrijding uit overbodige vormen van afhankelijkheid heeft duidelijk positieve kanten, maar roept terzelfdertijd nieuwe vragen op. Het hedendaagse individu is terzelfdertijd autonoom én kwetsbaar. Vooral het gevoel van kwetsbaarheid doet de behoefte ontstaan aan nieuwe funderingen. Ook binnen het sociaal-cultureel werk worden momenteel een aantal vanzelfsprekende fundamentele concepten in vraag gesteld. Dat hangt uiteraard ook samen met de verschuivingen die zich momenteel voltrekken zowel buiten als binnen het sociaal-cultureel werk.

8.2. Veranderingen in en om het sociaal-cultureel werk

Eind van de jaren zeventig, begin van de jaren tachtig lanceerde vooral het sociaal-cultureel werk in Vlaanderen de term volwassenen-educatie (Blauwdruk, 1980). Toen werd er nog vreemd opgekeken. Het duurde ongeveer tien jaar eer het begrip wat ingeburgerd geraakte. De inburgering van de term had echter ook te maken met de veranderingen in het landschap die zich stilaan voltrokken en de groeiende beleidsaandacht. Onder meer onder impuls van Hinnekiint (1984) en het Centrum voor Andragogisch Onderzoek werd de grote diversiteit aan educatieve voorzieningen voor volwassenen onder één noemer gebracht. Men kan gerust stellen dat dit ten dele de verdienste is van het sociaal-cultureel werk. Ondertussen is de volwassenen-educatie in Vlaanderen een 'dossier' aan het worden dat rijp is voor beleidsmaatregelen (Leirman, 1992, De Blende, 1991). Het ziet er naar uit dat in de jaren negentig de staat en de markt een belangrijke rol gaan spelen bij het ordenen en het verder ontwikkelen van vooral het volwassenen-onderwijs en de beroepsopleidingen. Stilaan treden ook nieuwe concepten op de voorgrond. Modularisering en flexibilisering van het aanbod in aansluiting bij de individuele leerroutes van volwassen 'zichzelf sturende' lerenden worden in overweging genomen en geïmplementeerd.

Deze ontwikkelingen confronteren ons met de bescheiden plaats van het sociaal-cultureel werk in de wereld van de volwassenen-educatie. Dat wordt nog versterkt door de beperkte of zelfs negatieve beleidsaandacht ten aanzien van het sociaal-cultureel werk in de loop van de jaren tachtig. Naar aanleiding van de studiedag van de Stichting Lodewijk De Raet over de toekomst van de volwasseneneducatie in Vlaanderen (april 1991), merkte Walter Leirman (1992) op dat het duidelijk wordt wie de hoofd- en de nevenrollen zullen gaan spelen in het educatief werk met volwassenen. Ook op het vlak van onderzoek verschuift de aandacht van het vormingswerk naar opleiding en volwassenen-onderwijs. Het lijkt erop dat het sociaal-cultureel werk nog slechts een restfunctie wordt toebedeeld binnen de context van de herstructurering die momenteel aan de gang is. In het verleden waren we nogal geneigd om de Nederlandse situatie als voorbeeld te nemen. Wanneer we ons momenteel spiegelen aan de ontwikkelingen in het noorden van ons taalgebied, dan wordt duidelijk wat ons te wachten staat. In Nederland is het sociaal-cultureel werk duidelijk in de marge geraakt. De middelen zijn herverkaveld, gedecentraliseerd en, in belangrijke mate overgeheveld van het sociaal-cultureel werk naar kwalificerende voorzieningen (Cramer & Houtkoop, 1990). Het hoeft niet te verwonderen dat door al deze ontwikkelingen de legitimiteit van het sociaal-cultureel werk in vraag wordt gesteld.

Uiteraard blijft dat niet zonder gevolgen voor de oriëntaties binnen het sociaal-cultureel werk zelf. Het verhaal dat tot voor kort vorm gaf aan de identiteit van het vormingswerk, stagneert. Volgende definities van vorming en van vormingswerk inspireerden in het verleden in belangrijke mate dit verhaal en de aansluitende beleidsmaatregelen. *Vorming is een proces in de persoon, waarbij deze komt tot een beter verstaan van zichzelf en zijn situatie, tot een kritische waardering daarvan en tot een bewuste en gerichte hantering van de mogelijkheden in zijn samenlevingssituatie. Vormingswerk is intentioneel gericht op de bevordering van dit proces. De persoon in zijn totaliteit en de samenleving in actuele ontwikkeling zijn daarbij steeds als achtergrond en horizon aanwezig* (Functie, 1972 : 7). In een recente tekst noemde Lacombe (1992) deze definities de perfecte samenvatting van de geloofspunten van het humanistisch scenario van het sociaal-cultureel vormingswerk. Daarbij vroeg ze zich af of deze geloofspunten nog wel zinvol zijn in de huidige omstandigheden. 'Wat moet het vormingswerk met deze ideeën in een tijd waarin de samenleving hoe langer, hoe ondoorzichtiger en gewelddadiger lijkt te worden en het individu hoe meer losgeslagen en irrationeel ? Hoe gaat het vormingswerk om met zijn onmacht ?' (Lacombe, 1992 : 9)

Hiermee lijkt de vinger op de wonde gelegd. Het vormingswerk had grote ambities wat betreft de verbetering van de maatschappij, de emancipatie van het individu en de ontwikkeling van het volk. Niettegenstaande de vele inspanningen, via onderwijs en vorming, rijzen er steeds nieuwe en complexe problemen. Sommigen hebben daaruit hun conclusies getrokken en hun aspiraties teruggeschroefd. Ze zijn pragmatisch geworden. Ze geven de mensen wat ze willen. In tijden van 'nieuwe zakelijkheid' of van de 'realistische Wende' lijkt dit noodzakelijk om het instituut of de organisatie overeind te houden, vooral ook wanneer blijkt dat de overheid nog maar matige interesse betoont voor de ambities van het vormingswerk. Zo heeft ex-minister Dewael zijn kritiek op het 'betuttelende' sociaal-cultureel werk niet onder stoelen of banken gestoken. 'Laat de mensen met rust met uw ontoegankelijk jargon en uw hang naar wereldverbetering', zo luidde min of meer zijn boodschap in de 'De Warme Hand' (1991). Anderen hebben andere conclusies getrokken. Ze zijn gaan nadenken over de grondslagen van hun eigen denken, over de zinvolheid van het humaniseringsverhaal waarmee het vormingswerk zich heeft geïdentificeerd. Dit lijkt mij een vruchtbaarder spoor, alhoewel het nog niet duidelijk is waartoe het zal leiden. Wellicht is het ook niet wenselijk dat dit ooit helemaal duidelijk wordt.

8.3. De paradox van de emancipatie

De kritiek op het emancipatieverhaal, waarmee het vormingswerk zich lange tijd heeft geïdentificeerd, treedt steeds nadrukkelijker op de voorgrond. Velen vragen zich echter af of vorming überhaupt nog zin heeft wanneer dat perspectief wordt losgelaten. De Dijn promoveert deze kwestie tot het centrale probleem van het vormingswerk. 'De centrale vraag lijkt mij inderdaad te zijn wat vormingswerk kan betekenen los van het moderne ideaal van algehele emancipatie en bewust *making* (!) gedirigeerd vanuit een bevoogdende voorhoede van reeds geëmancipeerde 'vormingswerkers', m.a.w. los van een abstract ideaal dat blijkbaar zijn appel verloren heeft, terwijl voorhoedes van emancipatie met de grootste argwaan worden bekeken' (De Dijn, 1991). Wellicht is het zinvol, om naar aanleiding van deze kritieken, de emancipatiegedachte zelf wat diepgaander te bevragen. Het emancipatieconcept lijkt steeds weer te leiden tot de paradox dat men mensen 'wil grootbrengen door hen klein te houden' (Dasberg, 1982). De doelgroepen waarop men zich richt, worden in het licht van het emancipatieconcept noodgedwongen als hulpbehoevende of nog-niet-mondige subjecten beschouwd. Maria Bouverne-De Bie wijst, in de conferentiebundel, op hetzelfde probleem, nl. 'dat wanneer onvoldoende rekening wordt gehouden met de maatschappelijke context, emancipatorisch bedoelde interventies kunnen leiden tot juist een verdergaande polarisatie van de samenleving' (1991 : 2). Voorts moet ze vaststellen dat de toenemende macht van de deskundigen leidt tot een uitbreiding van de definitie van normafwijkend gedrag, waardoor de beoogde doelgroepen uit het middelpunt van hun eigen wordingsgeschiedenis verdwijnen. Zo leiden vele pogingen die werden ondernomen om emancipatie te bewerkstelligen, niet tot de gewenste resultaten of zelfs tot averechtse effecten. We moeten inderdaad, met Lacombe, toegeven dat, ondanks de emancipatorische doelstellingen, de problemen van de individuen en de samenleving verre van opgelost zijn. Erger nog, we lijken te worden geconfronteerd met steeds diepgaander en omvattender problemen. Ook Leirman maakt dit ten volle duidelijk wanneer hij in zijn inleidende bijdrage tot de conferentie de maatschappelijke uitdagingen inventariseert. Die vaststellingen kunnen tot de conclusie leiden dat er te weinig middelen beschikbaar zijn of dat de gehanteerde methoden inadequaat zijn. Zo wordt het probleem herleid tot een middelen/methoden-kwestie, terwijl het misschien zinvol is om het doel zelf in vraag te stellen.

In aansluiting bij de inzichten van Burms en De Dijn (1986), kan het probleem begrepen worden o.m. vanuit het feit dat we te weinig het verschil onderkennen tussen de manipulatieve interesse en de zingevingsinteresse van mensen. Volgens deze auteurs benaderen we, in onze hedendaagse cultuur,

zingevingsvragen in belangrijke mate vanuit de schema's die we hebben ontwikkeld in de sfeer van onze technologische interesses, of vanuit de dominante aandrang om via de optimalisatie van de middelen geluk en welzijn te maken of te produceren. 'De snelle vooruitgang op manipulatief gebied doet de gedachte ontstaan dat het menselijk verlangen gericht zou zijn op een verafgelegen, maar benaderbaar doel. Zingeving wordt hiermee gereduceerd tot manipulatie' (ib. : 97-98). Maar merkwaardig genoeg ontsnapt het verlangen naar zingeving telkens weer aan onze pogingen om ze manipulatief onder controle te krijgen. Hetzelfde doet zich voor wanneer we proberen emancipatie te bewerkstelligen. Hoe méér we emancipatie nastreven, des te méér lijkt deze doelstelling terug te wijken. Als gevolg van deze frustraties groeit blijkbaar het besef dat het zo niet verder kan. Wellicht moeten we leren geluk, welzijn of emancipatie op een kwalitatief heel andere wijze te begrijpen.

Volgens Burms en De Dijn is de zingevende interesse 'meer gericht (...) op interpreteren dan op transformeren : het komt er niet zozeer op aan het verloop van gebeurtenissen in gunstige zin te beïnvloeden, maar eerder door een herschikking van de aandacht een emotioneel aangepaste houding te vinden tegenover de bestaande werkelijkheid' (ib. : 95). Het terrein van de zingeving, waarbinnen cultuur, kunst en vorming zich grotendeels situeren, vergt dus eerder een poëtische of esthetische grondhouding dan een manipulatieve. Zingeving heeft dus niet zozeer te maken met de gerichtheid op een te bereiken of te benaderen doel, maar vooral met de (creatieve) expressie van verwondering, bewondering, fascinatie, zorg, angst of twijfel die in de eerste plaats het verlangen van de mens naar erkenning symboliseren. 'De veelvuldige betekenissen (b.v. religieuze of artistieke) die aan de zingevende interesse ontspringen, zijn geen onderdelen van een omvattend geheel en evenmin middelen om ons dichterbij te brengen bij een uiteindelijk doel. Die betekenissen zijn eerder *symbolen* : zij zijn evocatief zonder dat ze vertaalbaar zijn in de rechtstreekse weergave van een inhoud die zichzelf slechts op onrechtstreekse wijze zouden vertolken — dit is wat men bedoelt wanneer men zegt dat bij voorbeeld het artistieke of het ceremoniële doel op zich zijn. Juist omdat er geen totale zinvolheid bestaat die onafhankelijk van concrete betekenissen zou kunnen nagestreefd worden, zijn de beperkte betekenissen waarin het menselijk verlangen zich verwerkelijk, ook niet te beschouwen als middelen om een onafhankelijk beschrijfbaar doel te benaderen' (ib. : 96-97).

Wellicht helpt deze visie op zingeving en dus ook op cultuur, kunst en vorming ons te ontsnappen aan de paradoxen van onze emancipatorische ambities. In het verlengde hiervan, en in een reactie op het boek van Dewael, heb ik eerder al gesuggereerd (Wildemeersch, 1992) om vorming niet zozeer op te vatten als systematische (wederzijdse) beïnvloeding in de richting van een beter geachte

eindsituatie, maar eerder te verbinden met de ideeën van ‘onderweg zijn’ en ‘het zich verantwoorden’ voor een reis waarvan men het uiteindelijke doel niet kent. In dit verband is de metafoor van de zwerftocht misschien verhelderend. Op een zwerftocht zijn we onderweg, zonder precies te weten waar naartoe. Onderweg ontmoeten we andere reizigers die we misschien niet zo best vertrouwen omdat we hun taal en tekens niet begrijpen. Wanneer we er toch in slagen met hen te communiceren, vragen zij ons wie we zijn en waar we naartoe trekken. Ze vragen ons om onze tocht te verantwoorden. In de verhalen die we hen vertellen over ons wedervaren en de beelden die we hierbij creëren, krijgt onze tocht zin en betekenis, niet alleen voor de vreemdelingen, maar ook voor onszelf. Slechts in een creatieve dialoog met de andere die we — ondanks zijn anders zijn — ernstig nemen of de vrijheid geven om ons te weerstaan, wordt wederzijds identiteit gesticht. Een ethisch gefundeerde wederzijdse betrokkenheid vormt dus het fundament van een zinvolle werkelijkheidscreatie.

8.4. Vorming als verantwoording

Het concept van vorming als verantwoording sluit aan bij het inzicht dat we niet langer één welbepaald perspectief als intrinsiek superieur kunnen voorstellen. Het erkent de contextgebondenheid, historiciteit of standpuntelijkheid van alle menselijke oordelen. Dit inzicht bevrijdt ons van de gedachte dat we ons buiten de context van het gesprek kunnen plaatsen en een positie kunnen vinden van waaruit we universele criteria m.b.t. waarheid, juistheid, oprechtheid of schoonheid kunnen uitvaardigen. Het concept van vorming als verantwoording maakt duidelijk dat we in de dialoog verantwoordelijkheid opnemen voor onze standpunten of onze oordelen, zonder dat we een beroep kunnen doen op definitieve of universele standaarden. Snick maakt in deze bundel, in haar reactie op Leirman, duidelijk dat we in het verleden telkens weer hebben geprobeerd de toekomst te sluiten op basis van universalistische aanspraken. Ook het vormingsconcept dat de kritische rationaliteit van het autonome individu als doel vooropstelt, is een poging om de toekomst te determineren op grond van de universeel geachte criteria van de menselijke rationaliteit. Slechts in de mate dat we de voorlopigheid van deze of gene criteria erkennen, zullen we erin slagen respect op te brengen voor de standpuntelijkheid van anderen, en aan die anderen de vrijheid schenken om onze overtuigingen uit te dagen of ons tot verantwoording te roepen. In die zin blijft er ruimte voor het verschil. ‘Het ontbreken van eenheid, van orde en regelmaat, moet vanuit dat perspectief niet negatief maar positief gewaardeerd worden : er wordt immers ruimte geschapen voor de andere en voor verandering. De mens wordt niet langer in een keurslijf van de ene mensheid

gedwongen, hij wordt bevrijd van de universalistische norm van menszijn' (Snick, 1991 : 5).

In deze gedachtengang is vorming niet zozeer het aanreiken van definitieve antwoorden, noch van universele rationaliteitsmaatstaven. Het is veeleer, zoals Lacombe stelt, een 'geduldig zoeken in dialoog'. De dialoog wordt hier niet opgevat als een middel om mensen te emanciperen of tot ware inzichten te brengen, of om een bepaald kritisch bewustzijn te bewerkstelligen. De dialoog komt neer op het geven van eerlijke en meerzinnige antwoorden aan anderen die ons ter verantwoording roepen voor onze inzichten, onze houdingen en onze handelingen. Dat gebeurt in het besef dat de antwoorden die we geven, particulier en contextgebonden zijn. Aangezien de druk van abstracte en universalistische normeringen wegvalt, ontstaat er meer ruimte voor het accepteren van culturele pluriformiteit, of voor tolerantie ten aanzien van een verscheidenheid van culturen. Deze tolerantie hoeft zeker niet gepaard te gaan met visieloosheid of relativisme. Integendeel, slechts de articulatie van eigen meningen en emoties nodigt de anderen uit om hiertegenover de eigen meningen en emoties te plaatsen. Nieuwe inzichten en emoties komen tot stand, of vertrouwde inzichten en emoties worden bevestigd, doordat de andere ons oproept om onszelf te legitimeren, om ons standpunt te verduidelijken in samenhang met een vertrouwde of nieuwe situatie waarmee we worden geconfronteerd. De oproep van de ander daagt mij uit tot verantwoording. "Ik' is verantwoordelijkheid omdat het antwoord niet kan ontgaan worden. Ik kan niet niet antwoorden want ik kan niet uit de interactie treden en in interactie zijn, is aanspraken opnemen en stellen" (Hellemans, 1989 : 107). Juist de oproep van de andere en het antwoord dat we daarop geven maakt dat we zijn wie we zijn. 'Subjectiviteit is in zijn oorsprong intersubjectief en die intersubjectiviteit is ethisch van aard. Subject zijn betekent verantwoordelijk zijn; in verwachtingen gesteld zijn; ter verantwoording geroepen worden voor iets — een gemeenschappelijkheid die constitutief is voor mijn identiteit én die van mijn medemens — waarvan ik niet (in vrijheid) de auteur ben' (Hellemans, 1988 : 131).

In deze opvatting speelt vorming zich dus niet af 'in' de persoon, maar 'tussen' personen die met elkaar in interactie treden. Daarom moet vorming wezenlijk gedacht worden naar het model van het gesprek of de dialoog waarin de betrokkenen gezamenlijk hun ontwerp van mens-zijn ter sprake brengen. 'We kunnen menswording nog slechts opvatten als het steeds weer ter discussie stellen van het ontwerp dat door mezelf en de ander in het handelen gerealiseerd wordt, en op die wijze mee gestalte geven aan het collectief ontwerp van het mens-zijn. Ik moet voortdurend de confrontatie aangaan, mijn ontwerp en dat van de ander in vraag (laten) stellen, en zowel mezelf als

de ander op die manier in onderlinge confrontatie opnieuw gestalte geven, voortdurend (re)creëren, steeds opnieuw geboren laten worden. Mensen maken mensen in deze zin'. (Snick, 1990 : 103).

8.5. Emancipatie opnieuw bekeken

Moet met deze opvatting van vorming ook het emancipatie-perspectief worden afgevoerd of blijft, zoals Bouverne-De Bie (1991) het stelt, de finaliteit van de agogische interventie georiënteerd op emancipatie? Mijn antwoord is dubbel : ja en neen. Het emancipatieverhaal lijkt in relatie tot vorming niet langer zinvol wanneer het gericht is op normeringen die buiten of boven de context van het gesprek worden gesitueerd ('de' kritische rede, het autonome individu, de gedetermineerdheid van de geschiedenis enz.). Wanneer we echter de dialoog radicaal tot uitgangspunt nemen van vorming, dan blijft emancipatie een fundamentele voorwaarde. Emancipatie heeft te maken met de basisvoorwaarden die mensen in staat stellen om met elkaar in dialoog te treden, met name met rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid en participatie. Het is duidelijk dat aan deze voorwaarden in veel gevallen niet wordt voldaan, of dat vele mensen nog steeds in het debat over hun eigen en andermans levensontwerp niet ernstig worden genomen. Terzelfdertijd moeten we echter ook vaststellen dat het streven naar emancipatie op grenzen stoot, wanneer het exclusief wordt begrepen in termen van individuele keuzevrijheid. "Het is niet alleen nodig om achterblijvers bij het peleton te halen. De vraag is ook : waar gaat het peleton naartoe? Als steeds meer identiteiten hun 'autonomie' en hun 'onafhankelijkheid' affirmeren, hoe dan nog samenleven" (Janssens, 1991). Ook de maatschappelijke uitdagingen zoals door Leirman beschreven maken duidelijk dat we steeds meer geconfronteerd worden met vragen die het niveau van de individuele keuzevrijheid overstijgen. Dat is wellicht de reden waarom morele of ethische kwesties steeds nadrukkelijker op de voorgrond treden.

Deze ontwikkeling is volgens Giddens (1991) een signaal dat het tijdperk van de 'emancipatorische politiek' (emancipatory politics) stilaan de plaats ruimt voor het tijdperk van de 'levenspolitiek' (life politics). De emancipatorische politiek uit het verleden heeft geleid tot de hoogmoderne samenleving die gekenmerkt wordt door een veelvoud aan materiële en immateriële keuzes in allerlei levensdomeinen. Deze keuzes hebben vooral te maken met kwesties van levensstijl. In tegenstelling tot de emancipatorische politiek die een politiek is van levenskansen, is de levenspolitiek een politiek van levenskeuzes en levensstijl. De hoogmoderne samenleving schept kansen en roept terzelfdertijd problemen op die van een kwalitatief andere aard zijn dan de kansen

en de problemen verbonden met het tijdperk van de emancipatie. Het kwalitatieve verschil tussen beide tijdperken heeft te maken met het groeiend besef dat de keuzevrijheid op haar grenzen stoot en allerlei dilemma's in het leven roept. Het emancipatorisch tijdperk wilde mensen bevrijden uit de normering van de traditie en ruimte scheppen voor het ontwikkelen van eigen normeringen op grond van interne criteria, of criteria inherent aan de systemen van de moderniteit. Het post-emancipatorisch tijdperk brengt uitdrukkelijk levensvragen op de voorgrond die wijzen op de beperktheid van deze interne criteria. Het wordt duidelijk dat de persoonlijke keuzevrijheid niet los kan gezien worden van globale overwegingen. Vooral de problemen met het leefmilieu doen dit besef groeien. In het verlengde hiervan ontstaat een nieuwe zoektocht naar zin die de interne referentialiteit van het modernistische, emancipatorische project probeert te overstijgen. 'Life-political issues place a question mark against the internally referential systems of modernity. Produced by the emancipatory impact of modern institutions, the life-political agenda exposes the limits of decision making governed purely by internal criteria. For life politics brings back to prominence precisely those moral and existential questions repressed by the core institutions of modernity' (Giddens, 1991 : 223). Onderstaand schema (ib. : 215) maakt duidelijk welke de belangrijkste verschillen zijn tussen beide politieke oriëntaties en hoe ze mekaar, in het perspectief van vorming, kunnen aanvullen.

Emancipatorische politiek

1. Het bevrijden van het sociale leven van de fixaties van tradities en gewoontes
2. Het verminderen of elimineren van uitbuiting, ongelijkheid of onderdrukking via een herverdeling van macht en middelen
3. Het opvolgen van de imperatieven van de ethiek van rechtvaardigheid, gelijkheid en participatie

Levenspolitiek

1. Het nemen van politieke beslissingen die volgen uit keuzevrijheid en generatieve macht (macht als capaciteit om te transformeren)
2. Het creëren van moreel verantwoordbare levensvormen die zelf-actualisatie bevorderen binnen de context van globale interdependentie
3. Het ontwikkelen , tegen de achtergrond van existentiële vragen, van een ethiek met als thema 'hoe te leven' in een post-traditionele samenleving

Het onderscheid tussen beide politieke oriëntaties legt de spanning bloot die ook in veel discussies over de toekomst van het sociaal-cultureel vormingswerk bij herhaling opduikt. Sommigen beklemtonen de blijvende noodzaak van

een emancipatorische oriëntatie, waarbij ze impliciet of expliciet aansluiten bij de ethiek van rechtvaardigheid, gelijkheid en participatie. Dat is duidelijk het geval in Corijns reactie op Leirmans tekst, wanneer hij stelt dat het emancipatieproject niet voltooid is, en zelfs zwaar onder druk staat van de neo-liberale tendensen in onze hedendaagse samenleving (Corijn, 1992). Anderen beklemtonen daarentegen de grenzen waarop de emancipatorische oriëntatie stoot. Het emancipatorisch project is eenzijdig rationalistisch en manipulatief, en leidt tot extreem individualisme, juist omdat de autonomie van het individu (het subject) en niet de wederzijdse interdependentie van individuen (de intersubjectiviteit) tot uitgangspunt wordt genomen.

In een recente studie van Procee (1991) wordt geprobeerd de spanning tussen beide oriëntaties op te heffen. Er wordt een perspectief geschetst waarbij zowel emancipatorische als levenspolitieke thema's met elkaar worden gecombineerd. In aansluiting bij de ethiek van de emancipatie formuleert de auteur het principe van 'niet-uitsluiting'. Dat principe is een noodzakelijke, maar niet voldoende voorwaarde voor een ethisch verantwoord intermenselijk functioneren. De auteur stelt namelijk vast dat een exclusieve beklemtoning van het principe van 'niet-uitsluiting' leidt tot extreem individualisme, wat aanleiding geeft tot vele van de hierboven geïnventariseerde problemen. Nieuwe ethische oriëntaties moeten, volgens de auteur, ook de menselijke interdependentie in rekening brengen. In het verlengde van de vaststelling dat individuen wederzijds van elkaar afhankelijk zijn én daarenboven zeer verscheiden zijn, formuleert hij het principe van 'de bevordering van de heterogene interactie'. Dat principe stemt overeen met de hierboven ter sprake gebrachte idee van de geduldige dialoog die er niet op gericht is mensen gelijk te schakelen of in te schakelen in één homogeen project, maar integendeel, de verscheidenheid tot haar recht laat komen.

Het lijkt mij zinvol om, op grond van de hier ontwikkelde inzichten, de hogervermelde definities van vorming en vormingswerk te herzien. Daarbij wordt rekening gehouden met de kritiek op de eenzijdig rationalistische tendensen, met de onherleidbaarheid van zingeving tot manipulatieve interesses, met het ethisch perspectief van verantwoording, met de noodzaak van niet-uitsluiting en tenslotte, met het belang van de heterogene interactie. In aansluiting hiermee wil ik de definities van vorming en vormingswerk als volgt herformuleren. *Vorming is een proces dat zich afspeelt tussen personen, waarbij de betrokkenen zich wederzijds verantwoorden voor hun keuzes. In dit verantwoordingsproces verkennen en motiveren de betrokkenen op meerzinnige wijze hun wederzijdse handelingsoriëntaties. Dat kan leiden tot het bevestigen of het wijzigen van de oorspronkelijke inzichten, houdingen en motivaties. In aansluiting hiermee wordt vormingswerk opgevat als het intentioneel bevorderen van de*

kwaliteit van de wederzijdse verantwoording. Het bevordert op deskundige wijze de principes van niet-uitsluiting en heterogene interactie.

8.6. Uitdagingen voor de toekomst van het vormingswerk

Bovenstaande herdefiniëring van vorming en vormingswerk kan ertoe bijdragen dat de gesignaleerde beeldvervaging van het sociaal-cultureel werk wordt tegengegaan. Door de ontwikkelingen op het brede terrein van de volwasseneneducatie was het niet meer zo duidelijk in welke richting het sociaal-cultureel werk zich moest gaan profileren. Vele opties lagen open: het volwassenenonderwijs, de opleiding en training van volwassenen, het actiewerk in het kader van (nieuwe) sociale bewegingen, of het vormingswerk in klassieke zin. Grosso modo stond men hierbij voor de keuze of men zich ging profileren op het kwalificatiespoor, het vormingsspoor of het actiespoor. Het lijkt mij zinvol om, na een periode van twijfel, die drieslachtigheid op te heffen en duidelijk te kiezen voor het vormingsspoor, vanuit de hierboven geformuleerde visie op vorming. De legitimiteit van het vormingswerk bestaat erin dat er in de hedendaagse maatschappij zeer uitdrukkelijk behoefte is aan vorming in het perspectief van verantwoording. De hoogmoderne samenleving waarin we ons bevinden stoot op grenzen. Het wordt steeds duidelijker dat de hedendaagse dominante instrumentele rationaliteit leidt tot 'onverantwoord' handelen op velerlei vlakken. Het onverantwoord handelen komt erop neer dat men in toenemende mate het samenleven is gaan inrichten vanuit de inherente logica van maatschappelijke systemen (de markt en de staat). Op die manier wordt de communicatieve rationaliteit buiten spel gezet, of wordt de leefwereld gekoloniseerd (Habermas, 1981).

Het wordt steeds duidelijker dat de behoefte aan 'communicatief handelen' in onze samenleving groot is. Vragen over de zin en de onzin van hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen worden steeds uitdrukkelijker gearticuleerd. Uiteraard blijft dat een relatief marginaal gebeuren in vergelijking met de dominante handelingsrationaliteit. Die ontwikkelingen dwingen ons echter om positie te kiezen en de kern van vorming en vormingswerk te verbinden met communicatief handelen. Om die reden is vorming niet in de eerste plaats de systematische organisatie van kennisoverdracht (scholing) of vaardigheidstraining. Evenmin gaat het om de organisatie van sociale of politieke actie. Deze activiteiten hebben uiteraard hun belang. Maar minstens even belangrijk en noodzakelijk is het om vragen te stellen over de grondslagen van onze individuele en collectieve levensontwerpen, die richting geven aan initiatieven van kwalificatie en actie. We moeten daarbij leren te aanvaarden dat op dat vlak geen definitieve antwoorden mogelijk zijn, of dat het stellen

van vragen en het expliciteren van waarden even belangrijk zijn als het geven van antwoorden. Ook moeten we accepteren, zoals De Prins (1991) stelt dat het sociaal-cultureel vormingswerk geen 'voorloper, hoofdactor of vernieuwer' is, maar 'een sociaal-culturele partner in het maatschappelijk debat'. Wellicht liggen in deze bescheidenheid en in getemperde illusies, voldoende kansen besloten om enige rol van maatschappelijke betekenis te blijven spelen.

Dat brengt ons bij de vraag, zoals door Elskens (1991) geformuleerd, of alle door Leirman opgesomde maatschappelijke uitdagingen relevant zijn voor de sociaal-culturele sector. Met Elias denk ik dat het niet zinvol is dat de vormingswerker of de vormingswetenschapper zich specialiseert in alle ter sprake gebrachte thema's. 'De andragoloog moet geen kleine (cultuur)filosoof worden, of kleine econoom of ecoloog of demograaf, of gezinssocioloog, of antropoloog of communicatiedeskundige. Hij moet agoloog blijven, d.w.z. specialist in de volwasseneneducatie' (Elias, 1991 : 17). Op dat vlak mogen we aan het vormingswerk en de vormingswerker hoge eisen stellen. Daarom ga ik mee met Abicht die zijn beklag maakt over de 'softheid' van het sociaal-cultureel werk. 'Het sociaal-cultureel werk van de jaren negentig zal hard moeten zijn, historiserend en illusieloos of het zal (...) als een onpraktische en verouderde wensdroom voor lange tijd uit onze maatschappij verdwijnen' (Abicht, 1991 : 3). Het sociaal-cultureel werk moet dus als instantie die op deskundige wijze vormingsprocessen organiseert en begeleidt, respect afdwingen bij zijn deelnemers en binnen de ruimere maatschappelijke omgeving. Deskundigheid is een manier om mensen ernstig te nemen.

De deskundigheid moet vooral bestaan in het ondersteunen van mensen bij het articuleren van allerlei zingevingsvragen en bij het zoeken naar antwoorden. De kern van het vormingswerk ligt dus in het communicatief handelen dat onze vanzelfsprekendheden uitdaagt. Dat communicatief handelen hangt niet in het luchtledige, maar is een interpretatie of duiding van de brede waaier aan uitdagingen waarmee mensen in hun alledaagse leven worden geconfronteerd. Het vinden van oplossingen voor deze uitdagingen is niet de prioritaire taak van het vormingswerk. Het komt er vooral op aan, zoals Snick stelt, de impliciete waarden- en normensystemen die genoemde problemen veroorzaken, onophoudelijk aan een (zelfkritisch) oordeel te onderwerpen in het licht van ervaringen van leed en onderdrukking (1991 : 3). Dergelijke maatschappelijke uitdagingen worden in veel gevallen op de agenda geplaatst door sociale en culturele bewegingen. De verbinding van het sociaal-cultureel werk met deze bewegingen lijkt mij daarom van groot belang. Dat houdt in dat het vormingswerk zich aansluit bij de veranderingen die zich voltrekken in het maatschappelijk middenveld. Zoals Van Damme (1991) stelt, is het van belang dat het sociaal-cultureel veld het terrein tussen de staat, de politiek en

de economie enerzijds en de leefwereld anderzijds, niet braak laat liggen. Op dat middenveld heeft het zijn specifieke vormingsfunctie te vervullen. Het daagt uit en nodigt uit tot verantwoording en verantwoordt terzelfdertijd zijn eigen keuzes. Bijgevolg hoeft het sociaal-cultureel werk niet ideologisch op de vlakke te blijven. Vorming kan niet neutraal zijn. Daarenboven ondersteunt het, door het innemen van standpunten, individuen en groepen bij het maken van keuzes. Wel moet het erover waken de eigen keuzes niet als de enige geldige keuzes voor te stellen. Daarom is de confrontatie met een pluriformiteit aan standpunten van levensbelang.

In die zin is het sociaal-cultureel werk van de toekomst grensoverschrijdend. Het ondersteunt mensen bij het kennismaken met het veelvoud aan antwoorden die in de pluriforme samenleving worden ontwikkeld. Daarbij helpt het hen inzicht te verwerven in de contextualiteit en historiciteit van particuliere posities, oordelen en emoties. Dat draagt ertoe bij dat de betrokkenen actief kunnen participeren op het publieke forum. Daarenboven is het sociaal-cultureel werk grensoverschrijdend in een tweede betekenis. Het beklemtoont niet enkel de rationeel-cognitieve dimensie van de verantwoording. Ook de ethische, esthetische en expressieve aspecten komen aan bod. Daarom is het ook in zijn methodische aanpak veelkantig. Het beperkt zich bijgevolg niet tot allerlei variaties op het thema van het groepswerk, maar combineert deze werkvorm met vormen van kennisoverdracht, van creatieve expressie, van kunstbeleving, van zelfstudie, van studiebezoeken, enz. Tenslotte is het sociaal-cultureel werk grensoverschrijdend in een derde betekenis van het woord. Veel educatieve instituties die zich hoofdzakelijk, en dikwijls noodgedwongen, vooral inlaten met scholing, training of actie, stoten vroeg of laat op bovengenoemde zingevingsvragen. Het sociaal-cultureel vormingswerk kan zich, op voorwaarde dat het een deskundig en creatief aanbod ontwikkelt, een gewaardeerde plaats verwerven als tijdelijke partner. In die betekenis kan het vormingswerk een verbindende rol spelen tussen diverse instituties van de volwasseneneducatie. Voorwaarde daartoe is echter dat het zich op het eigen terrein en met een specifieke deskundigheid scherp weet te profileren. Om die redenen moet het sociaal-cultureel vormingswerk vooral de vormingsfunctie, zoals hierboven bedoeld, centraal stellen. Animatie, recreatie, dienstverlening en actie zijn relevante functies in het kader van sociale bewegingen. Ze vormen echter niet de kern van het vormingswerk. Daarenboven vormen genoemde functies wellicht de zwakste schakel van genoemde bewegingen, tegen de achtergrond van de hedendaagse vrijetijdssamenleving.

Tot zover mijn bedenkingen bij de eerste conferentie van het studieproject 'Nieuwe Uitdagingen'. Zo te zien heeft dat initiatief veel stof opgeleverd. Het komt er nu op aan de diverse boeiende antwoorden, die door vele gewaardeer-

de medewerkers en deelnemers werden geformuleerd, om te zetten in concrete keuzes. Zelf heb ik een aantal keuzes gemaakt die aanknopingspunten bieden voor de verdere discussie over de doelstellingen en functies, de te nemen beleidsmaatregelen en het te ontwikkelen aanbod. Ik hoop dat ik hiermee de drie resterende themagroepen van het studieproject zal inspireren.

Bibliografische referenties

- Abicht, L. (1991). De vrouwen van Zoutenaai en het drugsprobleem in New York. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Blauwdruk voor het sociaal-kultureel werk in het licht van de volwassenen-educatie.* (1980). Leuven : Bond van Vormings- en Ontwikkelingsorganisaties.
- Bouverne-De Bie, M. (1991). Kanttekeningen. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Burms, A. & De Dijn, H. (1986). *De rationaliteit en haar grenzen*. Assen : Van Gorcum.
- Corijn, E. (1992). Wie daagt wie uit ? in deze bundel.
- Cramer, G. & Houtkoop W. (1990). *Investing in Human Resources. Background report : Adult Education and Training in the Netherlands*. Utrecht : SVE.
- Dasberg, L. (1982). *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Amsterdam : Boom Meppel.
- De Blende H. (1991). Leren : levenslang en levensbreed. in : *De Gids op maatschappelijk gebied*. 82 (12), 1053-1065.
- De Dijn, H. (1991). Bedenkingen bij : W. Leirman, Maatschappelijke uitdagingen van het Sociaal-Cultureel Werk. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- De Prins, M. (1991). Walter Leirman : tussen optimisme en realisme. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Dewacl, P. (1991). *De warme hand. Cultuur maakt het verschil*. Leuven : Kritak.
- Elias, W. (1991). Kanttekeningen bij 'Maatschappelijke uitdagingen voor het Sociaal Cultureel Werk anno 1992. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Elskens, B. (1991). Bedenkingen en suggesties bij de tekst van prof. dr. W. Leirman. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving* (1972). Groningen : Wolters-Noordhoff.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity : Self and Society in Late Modern Age*. Stanford : Stanford University Press.
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt : Suhrkamp (2 volumes).

- Hellemans, M. (1988). De vraag lijkt duidelijk ... En het antwoord ? in : Hellemans, M. (ed). *Over opvoeding gesproken*. Leuven : Acco.
- Hellemans, M. (1989). De uitdaging van het post-modernisme. *Pedagogisch Tijdschrift*. 14 (2), 99-109.
- Hinnekind, H. (1984). *Perspectieven voor de volwasseneneducatie*. Antwerpen : Van Loghum.
- Janssens, F. (1991). Reflekties. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Lacombe, R. (1992). Het einde van het vormingswerk ? in : *Koepel* 5, 19, nr. 1, 8-14.
- Leirman, W. (1992). Maatschappelijke uitdagingen voor het sociaal-cultureel werk anno 1992 : de netto-waarde van mens en natuur. in deze bundel.
- Procee, H. (1991). *Over de grenzen van culturen. Voorbij universalisme en relativisme*. Amsterdam : Boom Meppel.
- Snick, A. (1990). Menswording in een verstedelijkte samenleving. in : Masschelein, J. (ed). *Opvoeding in de stad*. Leuven : Acco.
- Snick, A. (1991). Bedenkingen bij de tekst van Prof. W. Leirman. in : *Voorbereidende teksten bij 'Uitgedaagd'*. Mechelen : Vlaams Centrum voor Volksontwikkeling.
- Stichting Lodewijk De Raet (1991). *Naar een samenhangend beleid voor de volwasseneneducatie ?* Brussel : Verslagboek studiedag 19 april 1991.
- Van Damme, D. (1990). Het sociaal-cultureel werk in Vlaanderen : een breuk tussen verleden en toekomst ? in : *Cultuur in beweging*. december (4), 26-32.
- Wildemeersch, D. (1991). De kunst van het vormingswerk. in : *De Standaard*, 6 juli 1991.
- Wildemeersch, D. (1992). Vorming in de multiculturele samenleving. Antwoorden op de oproep van de vreemdeling. in : *Vorming*, 7, 215-239.